השואה ו"הסתר פנים"

מאת הרב נחום לאם

בנסיתי לנסח איזו גישה יהודית לעניין השואה אל נא יצפה איש ממני שאעז להשיב על השאלה הישנה־נושנה של ייסוריו של ההולך בדרכי יושר ורב־טובתו של העושה עוול.

וזהי השאלה שהעסיקה לא מעט את ענקי התנ"ך כשמואל, דוד וירמיהו. מאיוב ועד חז"ל, מהרמב"ם ועד האר"י והבעש"ט עוברת כחוט השני וכהחמדה שאלה אחת והיינו — שאלת "צדיק ורע לו". מספרן של התשובות אינו מקביל דווקא למספרם של המשיבים. אין ביהדות איזו גושפנקא רשמית, מוסמכת ודוגמאטית לאף אחת מהתשובות האלו, עם אשר בכל אחת מהן יש מעין תרומה לעניין. נמצא כי השאלה כשלעצמה נשארה כמעמד של שאלת השאלות ביהדות. שאלה זו אף ניצבה בפני כל אדם חושב ומאמין.

ובכן — כיצד ניגש לבירור העניין? הבנה נפתח בחלוקתה של השאלה לשני סעיפים: ראשית, הבעיה האוניוורסאלית של סבל, צעקת הצדיק ורע לו — למה ועל מה יסבול האדם הנקי וישר — עניין שכה הפליא לגדול בימי השואה, הן בהיקפו ללא תקדים והן באכזוריותו. בעצם, נראים הדברים שהמסתורין שבשואה הוא המשך לשאלה עתיקת־הימים כדבר הרע והייסורים. אמנם בימי השואה הדברים חריפים וחדים יותר מבעבר, אולם בעיקרו של דבר — חד הם.

החלק השני של השאלה אינו אוניוורסאלי־מיטאפיסי כי אם לאומי־תיאולוגי. השואה היא לא רק בחינת אתגר אנושי לטובו וצדקתו של הקב"ה, אלא גם מעין אתגר יהודי, כלפי נאמנותו והבטחתו כביכול. החידוש המוחלט של השואה הוא עצם האיום על המשך קיומו של עם ישראל. דבר זה לא זו בלבד שהוא מקומם ממש את הרגשות המוסד האנושי, כי אם גם — מבלבל לגמרי את רוב רוכם של מושגינו הפילוסופיים על תולדות עמנו. במלים אחרות: החידוש המדהים ונורא שבשואה אינו רק בעניין הרצח של שישה מיליון יחידים, כי אם בעניין הניסיון לעקור מן השורש אומה שלמה, שכמעט הצליח אותו רשע ימ"ש במימוש מזימתו בו בהכחדת שליש מעמנו ובכל הטרואמה שהיתה נחלתם של שני שלישי העם הנותרים.

"ומפני חטאינו"

במסגרת מאמצנו לרדת יותר לעומקו של עניין השואה, כדי להשיג הבנה פורתא, לפחות, בתפיסת השבר הגדול הזה, עומדים אנו מיד מול בעיה גדולה: עצם השייכות של "משמעות" בהקשר לשואה. האם רשאים אנו לקוות שנמצא איזו משמעות שהיא לחתום זה של "התהום השחור" בהיסטוריה היהודית? אם נהא סבורים שיכול נוכל לעשות בו, הרי שאנו כאילו קובעים, למעשה, מעין צידוק הדין לתופעת ייסורי המוות וסבלותיהם של מיליון ילדים וחמישה מיליון מבוגרים! עוד נחזור לעניין זה, אולם כאן רק אומר כי דבר מעין זה זר לי לגמרי בהיותו מבטא חוסר־רגישות בלתי נסבל.

יתירה מזו: אם ה"משמעות" שאותה אנו טורחים לגלות אינה עולה בקנה אחד עם גודלו של הסבל הנורא הרי לא זו בלבד ששגינו אלא שאף חיללנו, חלילה, את זכרם של קדושי השואה. מצד אחרון: אם נחליט ללכת בדרך האלטרנאטיווית ונצהיר כי לשואה אין כל "משמעות" שהיא, הרי שנהא כאילו רוצים לשלול ממוחם של קודשינו כל מימד של איזו נימה חיובית ונהא נראים כאילו שאנו, חלילה, מכחישים עיקרון גדול ומחייב ביהדות — עיקרון של השגחה פרטית.

> **החידוש המדהים והנורא שבשואה אינו רק בעניין הרצח של ששה מיליון יחידים, כי אם בעניין הניסיון לעקור מן השורש אומה שלמה, שכמעט הצליח אותו רשע ימ"ש במימוש מזימתו, בהכחדת שליש מעמנו ובכל הטראומה שהיתה נחלתם של שני שלישי העם הנותרים.**

כפי הנראה, לא כל אחד מאתנו מעריך שאכן דילמה כזו קיימת, כמעט כל ההוגים האורטודוקסיים (והם מעטים) שנכנסו לתחום זה — מביאים לנו הנחות שונות ממקור העיקרון של "ומפני חטאינו". כל ההוגים האלה רואים את השואה כאילו היא עונש מן השמים על חטאיו של עם ישראל.

האדמו"ר המנוח מסאטמר ר' יואל טייטלבוים הוא בהיר ונחרץ. בשני ספריו "ויואל משה" ו"על הגאולה ועל התמורה" הוא מחליט, כי הציונים הם האחראים לטראגדיה של ששת המיליונים. החוצפה של הרצון הלאומי לבנות מדינה יהודית היא שגרמה לחורבן הגדול. העובדה שכה רבים מבין הציונים היו חילוניים, בלתי מאמינים — עוד הוסיפה להרעת המצב. הציונים הם אשר הפרו את הצו שהעם לא ייזום פעולות וימנע עצמו ממעורבות כלשהי בתהליכי הגאולה, שנקבעו ותוכננו מן השמים, ויצפה לבואו הנסי של המשיח. מכאן שהציונים הם האשמים וכל העם היהודי סבל ונחייסר מחמת חטאי הציונים. נושא זה שזור עם נושא אחר ושניהם חוזרים ומופיעים בכתביו של האדמו"ר מסאטמר: כוחה של הסטרא אחרא לנסות לפתות את עם ישראל ולהסתבך בחטא. נסיונות אכזריים אלה שבהם משתדל סמאל להעמידנו מולם, לא פעם גם באמצעות מעשי נסים, — הם אופיינים לתקופה של קודם ביאת המשיח. כמובן, אין זה עולה על דעתם של האדמו"ר מסטאמר וחסידיו, כי **ייתכן מאד וכל העניין הפוך הוא: הרי ייתכן כי השואה היתה בבחינת הניסיון המר וכי "נסי" תקומת המדינה, הניצחון הצבאי וכן ההישרדות הלאומית שלנו, הם שהיו והם כעת כבחינת שילומם לסבלותינו ולצרותינו.**

איש פחות מפורסם (הרב עמנואל חרטום במאמר כבטאון "דעות" לפני כמה שנים) נוקט עמדה מנוגדת לחלוטין לזו של הסטמארי: השואה היא העונש על הזנחתנו את ארץ ישראל. מחדלנו בעניין ההשתפות בהמון במפעל שיבת ציון — מצביע על סטיה טראגית ביהדות, בגידה בהבטחה שניתנה לאברהם. ממילא ייתכן לפרש כך את העונש ללא תקדים שאנו קוראים בשם שואה. העובדה, כי לפחות חלק מעמנו ניצל — היא כשלעצמה עדות לפעילותם של רחמי שמים — שהרי על ידי עצם בחירתנו להשאר בגולה כאילו הוכחנו כי נכונים אנו להיטמע בין הגויים ולהקשות עורף — כלפי הבורא.

אפשר כמובן רק לחמוה מה יכולה להיות תשובתו של רב זה כלפי הביקורת שנמתחה עליו באחד הגליונות המאוחרים של בטאון זה, והיינו: הרי מוזר בהחלט הוא הדבר שהשואה פגעה בראש וראשונה, ובצורה קשה ביותר, דווקא באותם מרכזים יהודיים שהיו דווקא יהודיים באופן אינטנסיווי, נוטים לארץ ישראל ומתנגדים חריפים להתבוללות. קיים גם גוון שלישי של ההנחה בדבר "ומפני חטאינו". החלבט בעניין הרב אביגדור מילר משגיח רוחני מאחת מישיבות ברוקלין. הנה כמה "פנינים" ממה שכתב בספרו: "מפני שעצמה מאד הסטייה מדרך התורה בהיסטוריה, וזו באה לידי ביטוי בפולין על יד החמרנות, אנטי לאומיות קיצונית ובונדיזם (סוציאליזם יהודי ראדיקאלי ואנטי דתי) — נטל מהם כביכול את הבחירה החופשית ושלח את משחיתיו של הצורך כדי לסיים את מסכת חייהן של אותן קהילות כטרם שחלה אצלן ירידה גמורה".

מובן מאליו שצריך לערער בתוקף על הקביעה כאילו יהדות פולין ביצעה את הסטייה הגדולה ביותר בהיסטוריה: האם יהודי פולין כביכול, סטו יותר ממה שסטו ישראל בימיו של אליהו הנביא? בימיו של ישעיהו? יותר מאשר יהדות גרמניה ויהדות אמריקה בעידן המודרני?

אולם, אל נא נחטט כאן בעניינים השוליים של עובדות ברורות. האמנם ישנו איזה ממש לכל הטענה של "ומפני חטאינו" שעליה שעונות כל הסברות השונות שפירטנו?

ודאי, יש בסיס, הנחה זו כרוכה בעצם העיקרון של שכר ועונש. נושא זה נמצא ונדון בשפע בספרי הנביאים ובתלמוד.

כמה שיטות ל"פירוש" הסבל

עם כל זה אני דוחה לגמרי את הנושא הזה כאמצעי "לפרש" את עניין השואה. הנכון הוא, כי בנסיבות המיוחדות האלו של טבח ללא חקרים, סבל ללא גבולות וסכנה איומה לעצם קיומנו כעם — כל ההפניות לעיקרון של "ומפני חטאינו" אינן רלוונטיות ואינן מתקבלות כלל על הדעת. יש כאן חוסר רגשיות ואטימות לב. מדוע?

ראשית, מפני שישנן כמה גישות לבעיית הסבל כפי שכבר הרגשתי בתחילת דברי. עניין החטא הוא רק כבחינת גישה אחת מני רבות. הנה כל עיקרו של ספר איוב הוא כבחינת פירכה לחשיבה הפשוטה של "ומפני חטאינו" איוב לא היה אשם במשהו — וזהי הנחת היסוד בכל הספר — ואף על פי כן היה סובל. הן רק רעיו של איוב הם אשר סברו כי מן הסתם איוב נתקל באיזה חטא בלתי נודע, ודעתם זו לא אושרה כלל. דעה זו יש לה הדים בתלמוד. "אמר רב אמי אין מיתה בלא חטא ואין יסורין בלא דין" (שבת נ"ה עא) וזהי שיטת רבי אמי אבל מסקנת הגמרא (שם, עמ' ב) היא: משמע מינה יש מיתה בלא חטא ויש יסורים בלא עון ותיובתא דר' אמי תיובתא". הרי — שאינו צדק. ממילא אנו החיים בנוחיות ובבטחון בשנים שלאחר השואה — נחטא בחוצפה יתירה, אם אפילו נעלה על הדעת שאפשר להצביע באצבע מאשימה על היהדות האירופית — אחר המרכזים הגדולים והיוצרים והיפים ביותר בכל תולדות ישראל — ולהדביק לה בחסרונות כאלה וכאלה שראוי לקבל עליהם עונש כה אכזורי של סבל איום. לא יעלה דבר כזה על דעת מישהו בר דעת! היאך יכול להעז מישהו להעלות על דל שפתיו, כי יש איזה "חטאים" שבגללם עדו על עמנו ייסורים כאלה?

שנית, מי שנוטל על עצמו להשתמש בעיקרון של "ומפני חטאינו" כדי להסביר איזה אירוע ספציפי — בייחוד בנסיבות האיומות שזכרנו לעיל — נמצא כסכנה של עבירה קשה משלו עצמו: צידוק הדין המצדיק בעצם את העונש והסבל של העם היהודי. חז"ל שלנו לא האירו פניהם לשיטה שכזו.

על פי דברי רבותינו הרי משה רבינו בעצמו נענש על שהתבטא במלים קשות בעת התקפה על עם ישראל. משה אמר להם לישראל: "שמעו נא המורים" ועונשו "...לכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי להם".

אליהו הנביא התאונן בפני הקב"ה כי "הפרו בריתך" (מלכים א', יט, י) ומיד אנו קוראים על פקודת ה' למנות לו יורש וממלא מקום — אלישע. ישעיהו אף הוא השתמש בלשון תוקפנית. בעת ההשראה הנבואית שהיתה לו אמר דברים של ביקורת, ככתוב (ישעיהו ו', ה): "אוי לי כי נדמיתי כי איש טמא שפתים אנכי", ועל כך הוסיף גם דברי קטרוג ככתוב שם "ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב". מיד וסמוך לכך אנו קוראים על "אחד מן השרפים ובידו רצפה במלקחים לקח מעל המזבח ויגע על פי ויאמר: הנה נגע זה על שפתיך וסר עונך וחטאתך תכפר". על פי המדרש היה אירוע זה מעין כפרה על הדברים הביקורתיים שאמר הנביא על ישראל — "עם טמא שפתים". (ילקוט שמעוני ישעיה פרק ו). בגמרא מסופר (יבמות מט' ב) על ישעיהו "נח נפשיה משום דאמר ובתוך עם טמא שפתיים אנכי יושב" (ישעיה, ו').

יחסם השלילי של חז"ל לכל מי שמטיח אשמות על ישראל ומצדיק את הדין על סבלותיהם — ללא כל התחשבות עם כובד האשמה — מתברר יפה מהסיפור המפורסם על שני האמוראים הגדולים (מדרש שיר השירים, א') ר' אבהו ור' שמעון בן לקיש כשנכנסו לקיסריה. אמר ר' אבהו לר' שמעון, מדוע עלינו למדרנה של חירוף וגידוף? ירד ר' שמעון בן לקיש מן חמורו ואסף חול ונתן לתוך פיו של ר' אבהו. שאלו רבי אבהו, מה זה שעשית? אמר לו, אין הקב"ה רוצה שמי שאומר דילטורייא על ישראל.

ובכן צריך להזהיר את כל אלה הנחפזים להסביר את עניין השואה כעונש על חטאיהם של ישראל כי הם מסתכנים בהכחשת דברי חז"ל המקיאים ממש את כל מי שלוקח על עצמו את התפקיד הנאלח של האשמת יהודים — בייחוד כאשר ההאשמות אין להן על מה שיסמוכו.

השלישית, חושש אני מאד מחסרונה של מידת מוסר נאותה אצל אלה הטורחים להשתמש בעיקרון של "ומפני חטאינו" בדברם על השואה. מטרידים אותי רגשות הבטחון העצמי המופרז וכן הבטחון הדוגמאטי אצל אנשים אלה שאין הם מסוגלים לטעות. הם יודעים ללא ספק ששה מיליוני יהודים הושמדו בגלל שהיו ביניהם ציונים או בגלל שהיו ביניהם לא־ציונים ואו שהיו שם מתבוללים, אפיקורסים וכיוצא בזה. בעוד אשר כולנו יחדיו איננו יכולים אפילו להתחיל לתפוס כיום הזה (ארבעים שנה אחרי המאורעות האיומים) את אימת השואה ואת התהליכים שהוכילו לכך שבני אדם יכלו כל כך להידרדר ולהרשות ולאפשר שהשואה כשלעצמה תתרחש — הרי בזמן הזה דווקא נמצאים איזה פרשנים עלובים על ענייני השואה, שלהם אין שאלות והיסוסים; אין להם בעיות או אי־וודאיות. הם הרי יודעים הכל, ובדיוק, על השואה ובייחוד יודעים הם על מה ולמה היא באה. מסריה אותי העיקשות והחוצפה של נעדרי כל רגשיות, בהעמידם את כל דבריהם על עקרון צידוק הדין — כל אלה מרעידים את נימי הנפש ולדעתי אין לכך כפרה.

לעומתם יש כאלה שהם קצת צנועים יותר: "רבי ינאי אומר, אין בידינו לא משלוות הרשעים ואף לא מייסורי הצדיקים" (אבות פ"ד מי"ט). לא בידינו — ולא אבותינו.

עניין נוסף אחד בדבר אלה הנוקטים שיטת "ומפני חטאינו" בקשר לשואה: זוהי פעם ראשונה בתולדותינו (לפי מיטב ידיעתי) שיהודים הרואים עצמם חרדים ולמדנים — אדמו"ר, רב ומשגיח — שוגים כל כך הרבה בדקדוק הלשון: כאשר הם משתמשים במלים של "ומפני חטאינו" הם בעצם רוצים לומר "ומפני חטאיהם", בעבר היה כל מקרה של נסיון להסביר איזה אסון בחטאים כרוך בכך שהמסביר כלל עצמו בתוך קהל החוטאים האשמים. "ומפני חטאינו" ולא מפני חטאיהם של מישהם אחרים. ואילו כיום אנו מוצאים אנשים שדעתם נמוכה וקצרה והם מאשימים את זולתם בלבד.

בסיכום: אם אנו נשאלים על היכולת להסביר את ענייני השואה לפי ההגיון של "מפני חטאינו" — הרי תשובתי לכך היא "לא" מוחלט — ובעצם שש מיליון פעמים "לא"!

הסתר פנים ונשיאת פנים

אם אמנם לא נוכל לזהות את "משמעות" השואה כאות וסימן שמן השמים אין רוצים בציונות או אנטי־ציונות או בזה שסרו ישראל מדרך התורה, הרי נשארת השאלה: על מה ולמה באונו כל אלה? — האם ייתכן כי זו היתה דרכה של ההשגחה העליונה כדי להביא את תקומתה של מדינת ישראל?

נימוק מעין [illegible] ראוי הוא לגינוי לא פחות מאשר אנו מגנים את כל של[illegible] הנימוקים שמנינו שכולם נשענים על עקרון הסברת השואה כעונש. הרי זה לא יכול לעלות על הדעת כלל וכלל, כי כביכול שהוא צדק מוחלט יפעל, חלילה וחס, באמצעות תחבולות של אכזריות וייסורים, כהפעלת משרפות גאז מכשירי רצח כלפי שישה מליון יהודים וכל זה כדי לגרום להקמת מדינה יהודית. רק חולי נפש מסוגלים לפתח הילוך מחשבות מעין זה. כשלעצמי, לא הייתי בשום פנים ואופן להיות אשם כהעלאת איזו מחשבת פיגול, כי, חלילה וחס, כל ילד במדינת ישראל. אחד הנולד ואחד שעדיין לא נולד, יוכל אי פעם להעלות אפילו על הדעת שחירותו הוא נרכשה על חשבונם של מי יודע כמה ילדים אחרים שנזרקו חיים לתוך להבות האש של המשרפות, אכן, טיעון זה — השתיקה יפה לו.

אולם, האם כל זה שאמרנו עד כאן פירושו שאין כל משמעות לשואה? האם היעדר משמעות הוא בבחינת אלטרנאטיווה מספקת? האם אין בכך הכחשה של העיקרון בדבר השגחה פרטית?

אכן, אין אני יכול להציע תשובות ברורות ופשוטות לשאלות בדבר השואה. לא נביא אני, ולא בן נביא, ואני אתנגד לכל הסבר שהוא שאין דעת האדם מסוגלת להבין אותו או הסבר שלבו של אדם אינו יכול לסבול. מה שברצוני לעשות הוא לבדוק את שאלת המשמעות מכל הבחינות השייכות לבעיית השואה, מתוך תקווה שאוכל לגבש איזו מסגרת ולאו דווקא פתרון. אם אכן אני צודק ומשכנע הרי שבמסגרת כזו שעליה חשבתי ותהיתי ימים רבים ייתכן להתחיל בניסוחן של תגובותינו שלנו לעניין השואה ואולי גם לכמה אירועים היסטוריים מאז ואילך.

המסגרת ההשקפתית שאותה אני מציע במקום זה היא — "הסתר פנים", כפי שמונח זה מקובל בתנ"ך ובתלמוד.

כל התנ"ך כולו הוא כבחינת שיח בין הקב"ה וישראל. מאותה שעה שבה היינו לעם הנבחר (ולא חשוב כאן אם קושרים עניין זה עם התגלות ה' אל אברהם או ההתגלות למשה בהר סיני) — נעשינו קשורים ודבוקים בו בקשר של קיימא שלא ניתן להתירו עוד. אי אפשר להפריד זה מזה. מהלכו של הדיאלוג הזה מתואר על ידי שני מושגים: "הסתר פנים" ונשיאת פנים". כאשר שני אנשים אוהבים זה את זה, הם נוהגים להתבונן זה בזה ולהעריץ זה את זה. הדדיות זו בעניין האהבה היא היא יסוד הדיאלוג; אין שום חשיבות מכריעה ל"מלים הנאמרות בתוך הדיאלוג. לכל היותר הן — חשובות כמשניות. אולם כאשר צד אחד מתחיל להיות בלתי נאמן כלפי האחר, כאשר צד אחד חוטא כלפי זולתו — אז הצד הנפגע מסב את פניו לצדדים, הוא מסרב להסתכל ישר בפניו של מי שפגע בו ללא הצדקה. כתוצאה מכך אף הצד הראשו — הפוגע — מסב את פניו כדי לא להביט ישר אל הצ האחר. היחסים שבין השניים יוצאים נפגעים. אם אמנם ה מרגישים צורך או רצון לחדש כקדם את הידידות — או א אחד מהם יתחיל לאט לאט להרים את פניו כלפי בעל דבביו וימתין לאיזו מחווה של פיוס ממנו. זה מהלך של התפייסות.

והנה, תחילתו של השבר בדיאלוג הוא "הסתר פנים" — סטיית ה"פנים" לצדדים. תחילתה של ההתפייסות קשורה ב"נשיאת פנים" כאשר נעשה המאמץ הראשון להפגיש את הצדדים "פנים" אל "פנים" כמגמה לחדש את האהבה ולמחות לכל העוונות מן העבר. בכל הנוגע לדיאלוג של קוב"ה וישראל הרי "הסתר פנים" מצביע על, כביכול, סילוקו העצמי של בורא העולם מ"חברותא" עם ישראל והתעלמותו לעולמות רחוקים — טראנסצנדנטאליים "נשיאת פנים" היא ההיפך מזה. כאן נשמעת הנימה של ברכת כהנים: "ישא ה' פניו אליך".

מהו הגורם להסתר פנים ולנשיאת פנים שיתרחשו? החטא מביא בעקבותיו את העונש. עוקצו של עונש זה הוא "הסתר פנים". עונש כזה קשה היא מכל סוג אחר של עונש. הוא מכוון אלינו במישרים ותשובה היא בדרך כלל הגורם המקדים את התקופה של נשיאת פנים. אלא שתמיד מתרחשים הדברים כך. יש אשר הקב"ה זה הפותח בתהליך של נשיאת פנים — הוא, כביכול, שפונה אלינו באיזו מעשה היסטורי מיוחד של חסד ורחמים. המקובלים קוראים לכך "איתערותא דלעילא".

ישנה, איפוא, הדדיות בשני המעשים הקיצוניים האלה. אם אחד הצדדים פונה מן האחר הרי גם זה השני עושה כן ומכאן יש — הסתר פנים. אם אחד הצדדים רוצה לחדש יחסיו באמצעות נשיאות פנים הרי שלצד השני ישנה האפשרות להיענות לכך באופן דומה.

והנה במסגרת המושגים האלה נוכל להתאמץ ולהבין את הדרמאה של האדם והאל המתרחשת בתנ"ך ובכל ההיסטוריה היהודית.

המנגנון הדו־קוטבי של הסתר פנים ונשיאת פנים מהווה מפתח להבנת הדיאלוג של אלקים־אדם שאנו מוצאים אותו בתחילת ההיסטוריה האנושית במעשה קין והבל (בראשית ד). האלקים פונה אל הבל ולא אל קין: "ואל קין ומנחתו לא שעה". נראה כי כאן מתואר מצב הדומה מאד להסתר פנים, אולם אינו ממש הסתר פנים. תגובתו של קין אף היא דומה במקצת לנוסח של הסתר פנים — "ויפלו פניו". דוק ותמצא כאן שימוש חוזר של המלה "פנים" בפסוקים השייכים לעניין — "ויאמר ה' אל קין למה יחרה אפך ולמה נפלו פניך הלא אם תיטיב שאת". מעניין: לפי דברי האבן עזרא המלה "שאת" קשורה עם "נשיאת פנים" ומשמע כי יכול הוא קין לשקם את יחסיו, לשוב בתשובה כבימים עברו.

קין הוא עיקש. במקום שיחדש את הדיאלוג עושה הוא את ההיפך: קם אל אחיו הבל והורגו. מדברי התרגום הירושלמי משתמע כי יש כאן מעין מעשה של אדם המכריז ואומר כי לית דין ולית דיין — אין עם מי לדבר, תגובת הקב"ה היא — קללת קין שיהא נע ונד בארץ. קין נראה כשהוא מרוחק לחלוטין מבוראו. הוא במצב של "הסתר פנים", כביכול שנשללה ממנו השגחת הבורא. נשים נא לב לדברי קין: "גדל עוני מנשוא". שוב יש לנו קירבה לשונית: "נשיאת פנים" ו"מנשוא", כאילו נאמר: עווני גדול מהיותי ראוי לנשיאת פנים מצד הקב"ה. קין רוצה בכל לבו לזכות בנשיאת פנים. בהמשך הדברים בסיפור קין בולטים ביותר המלים הבאות: **"הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה ומפניך אסתר".**

> **תקופת השואה היתה מעין ביטוי מוחלט של חוסר טעם ונימוק. כל ממדי השואה אינם ניתנים ממש להיכלל באמת־מידה של משמעות כלשהי. בעצם, כל ניסיון לייחס משמעות לעניין השואה מתקרב במידה ידועה לחילול השם אך ורק וידוי דברים שיש בו משום כניעה אינטלקטואלית ורוחנית בחיפוש אחר משמעות — וידוי הנאמר בענווה ורוח נמוכה — רק הוא יכול למנוע חילול כבודם של קדושי השואה.**

הנה כן אנו מוצאים לראשונה בתנ"ך. את המושג הסתר פנים. קין הוא נע ונד בארץ ורק בהמשך כעניין מתחיל הוא להבין כי "הסתר פנים" זה אינו מוחלט וסופי וכי מצבו של התנכרות מהבורא ניתן לתיקון על ידי "אות קין".

הנה כי כן: בסיפור קין אנו מוצאים דוגמה קלאסית של הסתר פנים כלפי איש יחיד. כלפי האיש הפרט פירושו של הסתר פנים הוא: נטישתו על ידי בוראו, הסרתה של ההשגחה העליונה ממנו. פיזית, משמעו של מצב זה הוא: יכול הפרט לסבול ואף למות — כאילו הקב"ה הוא, כביכול, אדיש כלפיו; יכול שיחיה האיש ויכול שימות; שיהא בריא ושיהא חולה, עשיר או עני — הכל לפי המקרה ולא על פי ההשגחה עליונה או אהבת הבורא כלפיו. מבחינה היסטורית או קיומית, פירוש הדבר הוא כי סילוקה של קרבת אלקים וידידותו מכניסה את האדם למצב רוח של ספקות, קרירות וחשבות הרוח. **וזהו מה שאמר דוד המלך: "הסתרת פניך הייתי נבהל"** (אולי יש מכאן סימן כלשהו למנהג המקובל בביתו של אבל לכסות את הראי; והו סמל של הסתר פנים).

התוצאה הרוחנית של הסתר פנים היא ממש הרסנית ל פחות מאשר התוצאה הפיסית. האמת, היא מונעת מאת האד את האפשרות להעריך כהוגן את מצבו בתנאים של הסת פנים; היא מפריעה בתהליך של הכרה עצמית.

הבעש"ט מפרש את "ואנכי הסתר אסתיר פני" לא רק כאו המקובל, היינו שכפל המלים בהסתרה בא להגדיש שתהא הסתרה מופלגת ביותר — כי אם גם כמובן של הסתר ההסתר עצמו. לאיור: תהא זו הסתרה מתחבאת. האדם סוג מהסתר פנים, ואינו יודע אפילו כי הקב"ה מסיר פניו ממנ ומכאן המצוקה הפיסית שלו — בלא הבדל אם הוא מאו הכלכלי, פוליטי, או רפואי — מובילה אותו לשאול כהדי ככ דרחמנא. הסבל הפיסי של אדם מביאו לידי תמהון — הא יש משהו או מישהו מעבר לעולם החומרי — ולידי ספ קיומי, וממילא לידי שלילה דחית — לכפירה — ומכאן מותה כל הרוח.

אופיו של הסתר פנים הסטורי

ובכל זאת — מהו משמעותו של הסתר פנים בהק לקולקטיב לאומי שלם, לעם ישראל?

ברור הדבר שכל ההשקפה בדבר הסתר פנים אין לה ע משמעות כלפי ציבור שכלל לא היה כעבר במצב של דיאלוג הדדיות עם הבורא. אם מלכתחילה לא היה הציבור במצ מקושר להקב"ה — הרי הסתר פנים הוא עניין בלתי רלווא לגמרי. אכן, הרי זהו הדבר שלמדנו בגמרא (חגיגה ח, כ): שאינו בהסתר פנים אינו מהם" והיינו שרק ישראל מכ לחוות את חוויית הסתר פנים מפני שרק לישראל יש יחס מיוחד של קירבת אלקים — קירבה הגורמת בהיסטו חליפות עונות של הסתר פנים ונשיאת פנים.

הבה נעיין קצת בהבנת אופיו של הסתר פנים היס בקשר לעם ישראל כולו.

ישנם שני פסוקים בפ' וילך (דברים, לא יז): "וחרה אפ ביום ההוא ועזבתים והסתרתי פני מהם והיה לאכול ומצ רעות רבות וצרות ואמר ביום ההוא הלא כי אין אלקי כ מצאוני הרעות האלה: ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא

כמה מפרשים — כגון הרמב"ם, הרמב"ן והנצי"ב — ר את הדברים האלה כמבטאים מעין תהליך של שתי דרגות או שכבות. הרמב"ם (גם ב"יד" וגם ב"מורה") מורה לנו שו הדרגות — של היחיד ושל הלאום — סילוק השכינה (ו פנים) משמעו סיומו של הגנה אלקית. מי שהסתר פנים חלקו, הריהו חשוף לכל הסכנות ונעשה קרבן לכל הגו הרעות המתרחשות בקרבתו.

וזהו מה שהרמב"ם אומר: "... כי העניין הגורם את הה' וההצלה מים המאורעות הוא אותו השפע השכלי, וכבר זמן מה מאותו החסיד הכשר, או לא הוסר כלל **החסד הרשע**, ולפיכך אירע להם מה שאירע. וכן נתבררה לי דעה זו גם מלשון התורה, אמר יתעלה: "והסתרתי פני חיה לאכול ומצאוהו רעות רבות וצרות ואמר ביום ההוא הלא על כי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה". וביאר כי הסתרת פנים זו אנחנו סיבתה ואנחנו העושים את המסך הזה והוא אמרו ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא על כל הרעה אשר עשה. ואין ספק כי דין היחיד כדין הציבור" (מורה נבוכים, ג, נ"א, מהדורת הרב יוסף קאפח).

מסתבר איפוא, כי לדעת הרמב"ם כל הדינאמיקה של הסתר פנים מתפתחת כדלהלן: ראשון בא החטא. אחר כך בא העונש שכשלעצמו אינו אלא תגובה של ההשגחה העליונה. אולם האדם מסלף את פירושו של אופי העונש; הוא מגנה את הדיאלוג מעיקרו וסובר שהצרות אשר אירעו לו מסמלות דווקא את היעדרו של הקב"ה ולא שהקב"ה מואס בו, ממילא האירועים הקשים שהתרחשו נתפסים על ידי האדם לא כעונש כי אם כאירוע של מקרה, מאחר שהבורא הוא כבחינת "נעדר" או אדיש לגביו. למעשה יש כאן כפירה בהשגחת הבורא והעונש (שהוא בעצם עונש משני על החטא ההתנהגותי שקדם לו) הוא באמת מתאים ביותר: הסרתה האמיתית של ההשגחה העליונה מאת האדם והיינו: הסתר פנים. במצב הזה של התנכרות נעשה ישראל עם מסכן, ונוח על ידי הבורא למקורותיו העצמיים ולחסדי הטבע וההיסטוריה.

אכן, בנקודה זו עלינו להציג כמה שאלות מיוחדות בעניין ההנהגה הזו של הסתר פנים. אם בסופו של דבר הסתר פנים מביא לידי מוות — הכיצד אפשר להסביר את דבר שרידתו של עם ישראל גם לאחר השואה הנוראה? יתירה מזו: כיצד נוכל להסביר את האירועים המעוררים של החזרת העצמאות ב־1948 והנצחונות — כששת הימים של 1967? מובן מאליו שייתכן אף ייתכן להסביר דברים אלה לפי השיטה ששירטטתי לעיל: תגיתית, ייתכן הדבר לייחס את ההישגים הלאומיים הגדולים שמנינו לאיזה מידת "אדישות" אלקית, שבגללה אפשר היה למול ולמוחות יהודיים חריפים ומעולים למלא תפקיד מכריע. אולם האם יכולים אנו, באופן ריאלי ולאו דווקא באופן הגיוני, לומר כי מאורעות גדולים ועצומים כאלה בחיי עמנו אינם אלא "מקרים" בעלמא, עניינים של "מזל" עובר שהתרחשו בזכות כוחות דוחפים וסותרים אלה את אלה בעולם חסר משמעות והכל בחסותו של הסתר פנים?

בגמרא (חגיגה ה, א.) מובאות שתי דעות: "אמר רבא: אמר הקב"ה אעפ"י שהסתרתי פני מהם בחלום אדבר בו. ר' יוסף אמר: ידו נטויה עלינו".

ארבע גרסאות

לפי עניות דעתי, במאמר זה אין לנו עניין של מחלוקת קלאסית כי אם הגדרה מדוייקת של שני אופנים בהסתר פנים, שמהם נשמעות ארבע גירסות מיוחדות בדו־שיח שבין הבורא והאדם: א) הסתר פנים מוחלט, ב) הסתר פנים המשאיר מקום לקיום (ידו נטויה עלינו), ג) הסתר פנים של מצב ביניים (בחלום אדבר בו), ד) נשיאת פנים.

הגירסה הראשונה — זו הנמוכה ביותר של הסתר פנים מוחלט — שייכת ליחידים בלבד. בשלביה האחרונים מגיעה כאן תופעת המוות אצל אותו יחיד שנפרד לחלוטין מיוצרו. גירסה זו אינה שייכת כלל וכלל לעם ישראל. זהו יסוד מוסד ביהדות כי נצח ישראל לא ישקר ועל ידי כך תבוא גאולה לעולם כולו. זוהי ברית שאין לה הפרה. וכל שהקב"ה "יסתיר את פניו" מאתנו ויזנח אותנו לבקרה ההסטורי אבל לעולם לא יתן לנו להיבלע לנצח בחשכות הנצחית של אפסות מוחלטת. במצב של הסתר פנים אנו דומים למה שאמר ירמיהו הנביא: כאלמנה, דומה לאלמנה. לפי תיאוריו של הנביא הושע יכול שהקב"ה זנח אותנו כעונש על מעשה ה"זנונים" של הדור, על מעש הבגידה. אולם הקב"ה לא נתן לנו, כביכול, ספר כריתות. בחירת ישראל לא היתה מלכתחילה על בסוס של איזו "זכויות" מיוחדות שלנו וממילא ביטולן של זכויותינו אינו מבטל את הבחירה כשלעצמה. על החריגות שלנו מתנאיה של הברית אנו נענשים, ואולם הברית עצמה קיימת בשלמותה ממש.

וזהו הדבר הנרמז בדבריו של ר' יוסף כלפי הגירסה השנייה של "ידו נטויה עלינו". יכול שעיני הקב"ה אינן פונות אלינו מחמת רוגז ואי־נחת ואכזבה; יכול שהקב"ה עוזב אותנו לאנחות־לעינויים וסבל בדרך היסטורית נעדרת מטרה — אולם את ידו, כביכול, הוא פורס עלינו ובכך מגן עלינו ומונע ממנו להיות כלים ואובדים לגמרי.

הנה כאן בעצם מצויה המלכודת או הדרגה הנמוכה ביותר של הדו־שיח השבור שבין ישראל והקב"ה. שלא כאיש יחיד אשר הסתר פנים כלפיו יכול להסתיים במוות, עם ישראל לא ייעלם לעולם. אבל הסתר פנים זה אמנם קשה וקריטי לישראל וכך אנו לומדים בגמרא ירושלמי (סנהדרין י, ב): "וחכיתי לה' המסתיר פניו מבית יעקב וקוויתי לו (ישעיהו ח, יז) — אין לך שעה קשה בעולם מאותה שעה שאמר לו הקב"ה למשה אנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא. מאותה שעה — וקוויתי לו, שאמר לו בסיני כי לא תשכח מפי זרעו".

נראה שהירושלמי רוצה לרמז לנו בראש ובראשונה כי הסתר פנים הוא העונש הקשה ביותר, ושנית — כי גם בשעת הסתר הפנים עצמו אין זניחה מוחלטת (מה שקרוי בתלמוד הבבלי "ידו נטויה עלינו") כך שיכול עדיין הנביא לקוות ("בחלום אדבר בו") על חידושה של הברית ועל קיום ההבטחה האלקית "כי לא תשכח מפי זרעו".

ואם כי יש במצב זה הישרדות של העם, אולם ההסתרה, האלקית בחיינו הלאומיים היא כמעט טוטאלית וזוועות הימים הם ממש מחרידים. נסתתמו צינורות הנבואה. כל אשרנו או מר גורלנו הם תוצאות של יד המקרה ומאמץ — אבל אינם באים ממקור הצו והייעוד האלקי. במשך תקופה ממושכת של הסתר פנים לאומי והיסטורי הרינו מסורים לספירה של היעדר וודאות בטבע ובהיסטוריה; בזמנים כאלה יכל שנהא כולנו נישאים בשוא גלי הזמן והנסיבות של העולם כולו — או זרוקים ללא רחמים. למדורי המצוקות של החיים. בשלב הזה של הסתר פנים — לא ההצלחה שלנו וגם לא הכשלון שלנו יש להם איזו משמעות שהיא.

אכן, ייתכן גם למצוא איזו פרשנות בנוסח של "ומפני חטאינו" עד חורבן הבית השני. אבל מאז ועד השואה ברי לי בהחלט כי אין פרשנות כזו יכלה להיות רלוואנטית עוד, ואפילו אסור להעלות אותה על הדעת. וזהי הרי תקופה של הסתר פנים מוחלט.

מצב של מנודים לשמים

תקופת השואה היתה כזו. היא היתה מעין ביטוי מוחלט של חוסר טעם ונימוק. כאן היתה מכה ניצחת לקרבנות השואה — והרי כולנו הננו קרבנות, גם המתים וגם השרידים. כי מדי השואה אינם ניתנים ממש להיכלל באמת מידה של משמעות כלשהי. בעצם, כל ניסיון לייחס משמעות לעניין השואה מתקרב במידה ידועה לחילול השם. אך ורק וידוי דברים שיש בו משום כניעה אינטלקטואלית ורוחנית בחיפוש אחר משמעות — וידוי הנאמר בענווה ורוח נמוכה — רק הוא יכול למנוע חילול כבודם של קדושי השואה.

עלי להודות כי דעתי זו היא הנחה נועזת למדי: כי מלבד שיד ה' היתה בעצם הישרדותנו (ידו נטויה עלינו) אין שום "משמעות" או "רושם" בכל תולדות ישראל מאז חורבן הבית. מודה אני כי יש כאן בדברי העזה לא קטנה מצדי. אולם מה אעשה וכל מקורותינו המקודשים אינם אלא מסכימים עמה ואף מצביעים עליה. אנו מצויים בתוך מצב של קרי; אנו מצויים במצב שחז"ל קוראים אותו בגמרא בשם "מנודים לשמים".

אכן, באומרי כי הסתר פנים היא תקופה של היעדר משמעות איני בא, כמובן, לקבוע בזה אוטומאטית שאין חלילה שום משמעות וערך להיסטוריה היהודית. (אינני שייך לבית מדרשו של דוד בן גוריון ששם שוללים חשיבות וערך לתולדות הגלות היהודית). הדבר שאני כן גורס הוא כי הכללות של ההיסטוריה היהודית, בראשיתה ועד לנקודת הסיום המשיחית, היא הצורה העליונה של המשמעות, מאחר שתקופה זו מבטאת את הקירבה אל ה': במלה "משמעות" אני בא להצביע על האופי האוניוורסאלי והגואל של ההיסטוריה.

אלא, בתוך התהליך הזה של "משמעות" קיים מעין חלל פנוי, מעין בעבוע, שבהם שולטת אי־משמעות בתקופה זו של הסתר פנים ההיסטוריה של העם כשלעצמה נעדרת כל תכלית ומשמעות; זוהי תקופה שבה אינו מתרחש שום דבר מעבר לעצם הקיום וההישרדות של ישראל. אין בתקופה זו משהו מאיזו היענות לתכנית אלקית רוממה. ממילא אולי ייתכן לומר כי זוהי תקופה של "חוסר משמעות משמעותי".

אכן, אין להסיק מכאן כי בתקופה של הסתר פנים אף יחידים אינם מסוגלים למצוא איזו משמעות לחייהם. אדרבא, נהפוך הוא — סברה כזו היא ממש מבטאת כניעה להסתר פנים. אפשר ואפשר ליחידים להשיג משמעות בחייהם למרות ההסתר־פנים שבו שרוי העם כולו כעם. האמת היא כי שעת הסתר פנים כל עיקרה וכוונתה אינם בענישת האדם, כי אם כהצגת אתגר. במשך התקופה הזו הרינו נקראים לפרוץ ממעגל הקסמים השלילי בתכלית של משחק "מחבואים" בין האדם והבורא. ייתכן מאד כי קשה עלינו בזמנים אלה התפילה אלא להתפלל אתה מוכרח; ייתכן מאד שאפילו קשה עלינו להדגיש את נוכחותו של האל אולם אנו חייבים לכוף עצמנו, כדי להדגיש כעת שאנו מרכזים את כל הכוחות הנפש שלנו בעת התפילה. עלינו למעשה לדפוק בחזקה על שערי שמים. להתנפל על החלונות האטומים בתביעה גדולה לקבל רשות להיכנס פנימה אל הקודש. עלינו לדרוש רשות כניסה חרף נעילת השערים, עלינו לאהוב חרף המרחקים; עלינו להיות מאמינים — חרף ההגיון המופשט האופייני לפילוסופים — כי בוראנו חי וקיים ומאזין לנו בעת קראנו אליו ומצפה ומוכן להשיב ולהיענות לנו.

אמנם כן, קשים הם החיים של הסתר פנים — אולם אין הדברים בגדר הבלתי אפשרי. ישנן איזה מיגבלות מסתוריות בתוך התהליך הזה: ייתכן שיחידים ימצאו משמעות בקירבתם אל ה' בעוד שהעם כולו סובל עד דכא מה־עדר משמעות.

> **צריך להזהיר את כל אלה הנחפזים להסביר את עניין השואה כעונש על חטאיהם של ישראל, כי הם מסתכנים בהכחשת דברי חז"ל, המקיאים ממש את כל מי שלוקח על עצמו את התפקיד הנאלח של האשמת יהודים — בייחוד כאשר ההאשמות אין להן על מה שיסמוכו**

ייתכן מאד שיחידים ילכו לאיבוד בתוך תהליך זה של הסתר פנים בעוד שהעם בכללותו מתנשא אל פסגות חדשות של משמעות מליאה.

מצב חלומי

יכולנו לסיים במקום זה. אולם גם הגמרא וגם עניין יום השואה שסמוך לו אנו מגיעים לחג העצמאות — **שניהם** מחייבים אותי להוסיף כמה הערות:

יש גירסה שלישית בעניין הסתר פנים שהיא למעלה מהגדרתו של ר' יוסף "ידו נטויה עלינו" — הישרדות בלבד. אולם גירסה זו היא למטה מהגירסה בדבר "נשיאת פנים". וזהי הגירסה של רבא על "בחלום אדבר בו", זהו המצב שבו מתחדש בפועל הדיאלוג עתיק היומין. זהו מצב ביניים אשר יש כוחו להוביל לנשיאת פנים ולגאולה שלמה.

"מצב חלומי" זה הוא המצב שבו יכולים ישראל לחוש בסימנים ראשונים בחילוף גורלם. יש כאן איזה לחש, איזה רמז דק, אינו שמועה על סליחה ומחילה מאת הקב"ה. מתרחשים אז אירועים שנרמז מהם כי יש כאן יותר מאשר הישרדות — יש כאן התחלה של דו־שיח מתחדש, פנייה של פני ה' לעברנו. עדיין אין זה הדיאלוג המקווה המתקיים בין ידידים במצב של עירנות; עדין אין זה הפגישה של פנים אל פנים, או "עין בעין נראה", כי אם — שרשרת של אירועים במרומים — איזה חלום בהקיץ שצריך לפותרו. צריך איפוא להתאמץ כדי לחשוף את האפשרויות הרדומות, לפענח את סמליו של החלום. זהו איזה סוג אחד של הסתר פנים שנרמזות ממנו אפשרויות גדולות והיסטוריות חדשות. אם שני הצדדים יגיעו שיתקיים מצב של "עין בעין נראה" הרי ייתכן מאד כי יתעוררו מחדש כיסופים מדורות עברו; אהבה רבה וישנה תוכל להתעורר מתוך התהום שבו היתה שרויה עידן ועידנים. מתוך האדישות של דורות וחוסר המעש של ימים רבים נתעוררו מחדש רגשי אהבת עולמים.

אכן, מאמין אנכי כי לאחר התקופה הנוראה של הסתר פנים מהסוג של "ידו נטויה עלינו", הגענו מאז ימי השואה הנוראה למצב שבו מצויות האפשרויות של "בחלום אדבר בו". קמה מדינת ישראל ורוממה את קומתו של עמנו. מדינת ישראל הפגינה קבל כל העולם עוצמה ונחרצות שעוררו הערצה ממש מצד אומות העולם. הכותל שוחרר וירושלים היא שלנו.

"בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים". הרי אנו מצויים בעיצומו של תהליך של חולמי חלומות. הרגשנו יפה את רעד הנימין של איתערותא דלעילא. הקב"ה נושא פניו אלינו!

אכן, ישנן בידינו אפשרויות שונות. אפשר להתעלם ממה שנרמז לנו באופן כה ברור ולפרש את כל נצחונותינו גם לעוצמה הצבאית והכושר הדיפלומאטי ("כוחי ועוצם ידי"); אפשר כמובן לייחס את כל שאירע למן מזל סתם; ואפשר — לראות בכל אלה קרני זוהר של נשיאת כפים. ייתכן מאד שעל ידי שלא ניענה, חלילה, ליוזמה האלקית באמצעות אתערותא דלתתא — נפסיד חלילה את ההזדמנויות ההיסטוריות הנדירות שבאו לידינו; וייתכן מאד שנאחז בהזדמנויות שבאו לידינו כדי לפתוח תקופה חדשה בחיינו, תקופה שתתברך בעיקר במשמעות הסטורית מלאה.

ירמיהו הנביא אמר, "במסתרים תבכה נפשי". והאדמו"ר ממויבוז' העיר: משל למה הדבר דומה, למשחק ילדים ששיחקתי עם נכדי. אני עצמתי את עיני והוא הלך והתחבא. בינתיים בא אחר והסיח את דעתי כך ששכחתי לחפש את נכדי. התחיל הילד לייבב: "אין מי שבא לחפש אחרי". כן בוכה כביכול הקב"ה: במסתרים תבכה נפשי, אני נחבא בסתר ומחכה לבני שיבוא לחפש אחרי, אבל — אין מי שבא לחפש אחרי...

הקב"ה יושב ומצפה לנו. הוא מוכן לצאת ממצב של הסתר פנים יותר מאלפיים שנים האחרונות. הבה ונחפש אותו יחדיו...

מסה זו הוא תרגום של נאום שנשא הרב נחום לאם אשתקד ביום הזכרון לשואה ולגבורה בפני תלמידי ישיבה־אוניברסיטה המסה הזאת פורסמה גם באנגלית כחוברת נפרדת.

תרגם לעברית וערך משה קרונה